

Anmeldelser og Noter

Berndt Gustafsson: *I den natt*. Studier till Søren Kierkegaards förfallsteori, SKDB, Stockholm 1962, 103 s. Pris sv. kr. 11:—

Docent Gustafsson är kyrkohistoriker i Lund och har tagit sig före att behandla Kierkegaards kamp mot den danska folkekirken ur en speciell synpunkt: han menar, att Kierkegaards uppfattning om kyrkans och kristendomens historia, dess utveckling från Jesu egen tid till Mynsters och Martensens danska kyrka, ger oss förklaringen till, varför Kierkegaard angriper Mynsters kristendomsform (s. 80). Historien utgör ett gradvis ökat förfall, vilket enligt SK kulminerat i samtidens »Christenhed«, vars gudsfrånvändhet maskeras av namnreligiositetens yttre former. I denna situation uppträder SK som en gudomens polisagent, kräver redlighet och bekännelse om hur fjärran »Christenhed« står från den religiösa verklighet, som består av den enskilde individens »existens« i »tron«.

När Gustafsson påpekar sambandet mellan SK:s kyrkohistoriska förfallsteori och hans kyrkokamp, inför han en ny synpunkt – eller i varje fall en ny betoning av denna synpunkt – på vår uppfattning om kyrkokampen. Detta är en ovedersäglig förtjänst i Gustafssons bok.

Boken väcker emellertid också frågor. Jag tänker då inte närmast på frågor om Gustafsson har »rätt« eller ej utan på frågor av större räckvidd, vilka angå även andra arbeten, som skrivits om Kierkegaard.

Den första frågan rör behandlingen och beskrivningen av ett givet idékomplex hos SK. Skall man behandla t.ex. hans uppfattning om kyrkohistorien kan naturligtvis inte *allt* sägas, som på något sätt går att förknippa med denna Kierkegaards uppfattning. Gustafsson gör det ej heller: han undviker att tala om vilka uppfattningar och frågor rörande kyrkohistorien, som diskuterades i SK:s miljö, han gör ingen grundlig inventering av vilka skrifter SK studerat och lärt av, han undersöker ej de aktuella kyrkopolitiska förvecklingarna i SK:s samtid, inte SK:s syn på profanhistoria och politik o.s.v. Gustafsson ägnar sig åt att referera uttalanden i SK:s »Vaerker« och »Papirer« angående kyrkans, kristendomens och religionens utveckling och ställning i samtiden. Detta är i och för sig i sin ordning, trots att det naturligtvis begränsar värdet av framställningen. Man kan ju inte säga allt på en gång och avsikten med Gustafssons bok är ju just att undersöka ett idékomplex hos SK, nämligen hans kyrkohistoriska förfallsteori. Men – och detta är anmärkningens poäng – en behandling av ett idékomplex är bristfällig, om den ej upptager tankegångar, som både kvantitativt och kvalitativt utgör viktiga delar av komplexet. Naturligtvis är det svårt att i vissa fall avgöra vad som är relevant och vad som icke är det – var och en som sökt skriva ett kompendium eller en lärobok vet detta. Detta hindrar dock ej, att rimliga bestämmningar kan göras. En framställning av Kierkegaards förfallsteori, hans kyrkohistoriska teori om

fortskridande avfall, vilken inte med ett ord nämner teorin om kristendomens »Perfectibilitet«, är bristfällig. Gustafsson citerar termen någon gång (s. 91) men har inte uppmärksammat, hur SK just i kyrkokampens skrifter med bitande hån vänder åter och åter till den av honom avskydda teorin om kristendomens »perfectibilitet« (XIV, 42, 54, 129, 197, 199, 223, 259, 362). Skriver man 100 sidor om ett relativt begränsat tankekomplex hos en författare utan att nämna den teori, som utgör den idéhistoriska bakgrunden och anfallsmålet för författarens egen teori, då är framställningen bristfällig.

Den andra frågan rör de i kierkegaardlitteraturen, också i Gustafssons bok, påstådda *sambanden* mellan olika företeelser, mellan en tankegång och en annan, mellan en teori och ett praktiskt ställningstagande o. s. v. Av vilken *art* är detta påstådda samband? Jag tror, att en precisering av frågeställningarna på dessa punkter kunde både verka befruktande på forskarens arbete och även verka dämpande på den ofta fruktlösa debatten mellan kierkegaardforskare. När Gustafsson t. ex. påstår, att det var »det historiska perspektivet som kom honom (d. v. s. SK) att samla hela sin mångfaldiga, nästan livslånga uppgörelse med den danska kristenheten till en enda vass spjutspets, slungad mot Mynster, ...«, döljer sig bakom den vackra formuleringen påståendet om, att »det historiska perspektivet« står i ett orsakssamband med kampen mot Mynster. Man kunde fråga, om Gustafsson därmed påstår, att »det historiska perspektivet« är en *tillräcklig* orsak, en *nödvändig*, den *enda*, en *bidragande* eller vadför slags orsak? Innan detta pre-

ciserats förefaller det meningslöst att diskutera, om Gustafssons uppfattning är rimlig. Jag föreställer mig att en meningslös debatt kring boken kan uppkomma, i vilken olika författare hävdar, att t. ex. SK:s personliga relationer till Mynster och Martensen, SK:s tilltagande sjukdom och förföljelsemani, hans uppfattning om sin egen kallelse som »polis«, o. s. v. kommer att radas upp som motargument mot Gustafssons tes angående den kyrkohistoriska teorins roll för SK:s kyrkokamp. Det hade säkert varit tacknämligt om det påstådda sambandet mellan en teori och ett handlande hade preciserats. Den idéhistoriska forskningen har med rätta utsatts för svidande anmärkningar rörande metod och vetenskapliga anspråk; lösa och systematiskt mångtydiga påståenden om »samband« är inte ägnade att stärka den idéhistoriska forskningens ställning bland respektabla vetenskaper.

Lars Bejerholm.

Probleme der Abfassungszeit von S. Kierkegaards Schrift »Über den Begriff der Ironie« – Zur Übersetzung des Werkes durch Emanuel Hirsch –.

Die Übersetzungsarbeit an den Gesamtmelten Werken Sören Kierkegaards, die 1950 mit der Herausgabe der Schrift »Furcht und Zittern« im Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf/Köln, begonnen wurde, nähert sich mit der Übertragung von Kierkegaards Dissertation »Über den Begriff der Ironie« ihrem Abschluß.¹ Herausgeber und Übersetzer der Mehr-

¹ Eine zweite deutsche Ausgabe erscheint bei Jakob Hegner, Köln und Olten, seit 1951, herausgegeben heute von Hermann Diem und Walter Rest und kommentiert von Niels Thulstrup.

zahl der Bände dieser Ausgabe ist Professor Emanuel Hirsch, Göttingen; doch sind einige Bände auch von anderen übersetzt und kommentiert worden, so z. B. die »Abschließende unwissenschaftliche Nachschrift« von Hans-Martin Junghans und die Schriften des Kirchenkampfes von Hayo Gerdes. Dieser deutschen Ausgabe liegt der erste dänische Abdruck der Gesammelten Werke zugrunde, und die Seitenzahlen dieser Ausgabe sind in der deutschen Übersetzung jeweils am Rande hinzugefügt.

In Hirsch' Übersetzung des Werkes »Über den Begriff der Ironie« verdient vor allem seine geschichtliche Einleitung große Aufmerksamkeit. Es wird darin die interessante Behauptung vorgetragen, daß die Schrift aus drei leicht voneinander abgrenzbaren Teilen besteht, die zu verschiedenen Zeiten verfaßt worden sind. Für den ersten Teil, der bis S. V. XIII, 184 reicht, soll nach der Auffassung von Hirsch »sicher ein um die Wende 1838/39 schon vorhandenes Manuskript anzusetzen« sein; ferner meint er, daß der zweite Teil, der die Ausführungen bis S. V. XIII, 237 umfaßt, überwiegend aus Stücken aus der Zeit um 1840/41 besteht, jedoch mit einigen Abschnitten der älteren Schicht angehört. Erst der dritte Teil von S. V. XIII, 237 bis zum Schluß soll ganz um die Zeit von 1840/41 ausgearbeitet worden sein.

Hirsch' Begründung für diese Annahme lautet u. a. folgendermaßen: Kierkegaard hat sicher mit seinem Freunde, Professor P. M. Møller, über seine Doktordissertation gesprochen. Darauf könnte die Mahnung, die dieser ihm von seinem Sterbelager aus sandte, er möge seine Studien nicht zu breit an-

legen, hindeuten. Hirsch hätte hier auch auf Kierkegaards Mitteilung von einem höchst interessanten Gespräch über Ironie u. a. mit Poul Møller hinweisen können.² Außerdem führt Hirsch zum Beweis für seine These an, daß Kierkegaard schon ziemlich früh mit der Herbeischaffung des Stoffes für eine Untersuchung über den Begriff der Ironie beschäftigt war. Auch hier könnte man ergänzend hinzufügen, daß Kierkegaard, als er auf F. Chr. Baur's Abhandlung über »Das Christliche des Platonismus oder Sokrates und Christus« aufmerksam gemacht worden war, in seinem Tagebuch die Bemerkung macht: diese »Abhandlung« ... »fällt so recht in das Gebiet meiner Untersuchung über Ironie und Humor«.³ Dies wäre auch ein Beweis dafür, daß Kierkegaard schon im Jahre 1837 mit seinen eigenen Untersuchungen beschäftigt war. Schließlich hebt Hirsch die große Ähnlichkeit des Stils hervor, die zwischen dem ersten Teil des »Begriffs der Ironie« und Kierkegaards Erstlingsschrift »Aus eines noch Lebenden Papieren« besteht.

Diese Argumente von Hirsch wirken im großen und ganzen überzeugend. Nicht überzeugend dagegen ist die nachfolgende Behauptung: »Wäre die Schrift 1840/41 in einem einzigen Anlauf ent-

² Pap. II A 102.

³ Pap. II A 186; interessant in diesen Hinsicht ist auch Emil Boesen's Äusserung, wonach die Schrift »Über den Begriff der Ironie« in der Zeit vor der Verlobung verfaßt worden ist. (Vgl. H. P. Barfod: Af Søren Kierkegaards Efterladte Papierer. (Aus Søren Kierkegaards Nachgelassenen Papieren). I. S. LII; sieh auch P. A. Heiberg: Nogle Bidrag til Enten-eller's Tilblivelseshistorie: (Einige Beiträge zur Entstehungsgechichte von »Entweder – Oder«, København 1910, S. 16.

standen, so müßte die Frage nach dem Recht des Sokratesverständnisses Hegels den Ausgangspunkt bilden und nicht wie jetzt als etwas nachträglich Hinzugekommenes sich darstellen«. Mit dieser Äußerung will Hirsch noch weitere Stützen für die schon angeführten Argumente beibringen, wonach der erste Teil der Dissertation bereits um 1838/39 fertig war. Da sich nämlich Kierkegaard aller Wahrscheinlichkeit nach erst um 1838/39 ernstlich mit Hegel zu beschäftigen begann, mußte der erste Teil – so meint Hirsch – so ausfallen, wie er heute vorliegt. Hätte Kierkegaard Hegel vor 1838/39 gelesen, würde er sich ganz im Banne der Hegelschen Darstellung der Ironie befunden haben, und dann hätte er schon am Anfang seiner Abhandlung zu Hegel Stellung nehmen müssen. Diese Argumentation von Hirsch scheint mir nicht stichhaltig zu sein, denn es ist nicht einzusehen, weswegen Kierkegaard auch bei genauerer Kenntnis von Hegels Schriften in seiner Doktorarbeit nicht zuerst mit seiner eigenen Auffassung von Sokrates beginnen sollte.

Trotz der Schwäche dieses letzten Punktes der Beweisführung kann man nicht bestreiten, daß Hirsch mit den anderen Argumenten das Richtige getroffen hat.

Hirsch hat hier einen Weg eingeschlagen, der ohne Zweifel auch für die anderen Werke Sören Kierkegaards fruchtbar sein kann. Das nächste wäre etwa, Schritt für Schritt aufzuzeigen, inwieweit Kierkegaard fast bei allen seinen Schriften schon im voraus fertige Unterlagen hatte. Hirsch war schon einmal früher auf dem Wege zu dieser möglichen Erkenntnis. Folgender gesperrt gedruckter Satz aus seinen Kierkegaard-Studien,

Bd. II, S. 555 kann hier zitiert werden: *»Kierkegaard hat also in seiner pseudonymen Schriftstellerei 1841/3–45/6, nur tiefer und wahrer und leidenschaftlicher, eben den Kreis durchmessen, welcher in seiner Jugendgeschichte, ohne schon literarisch fruchtbar werden zu dürfen, angedeutet ist«.*

Eine genauere Untersuchung des Verhältnisses zwischen dem Zeitpunkt des Herausarbeitens der Ideen und dem Zeitpunkt ihrer Veröffentlichung durch Kierkegaard würde auch zu gewissen Korrekturen in der Darstellung des Werdeganges von Kierkegaards Werken in Hirsch' »Kierkegaard-Studien« führen. Selbst für eine solche Schrift wie »Die Wiederholung«, die Hirsch mit größtem Aufwand an Scharfsinn und Zusammenstellung von Einzeltatsachen bloß als eine Gelegenheitschrift darstellen will, kann m. E. eine klare Linie zu einer früheren Beschäftigung Kierkegaards mit diesem Problem gefunden werden. Ein anderes Beispiel könnte man aus Kierkegaards letzter Zeit heranziehen. Gewöhnlich betrachtet man die Schriften des Angriffs auf die Kirche als Gelegenheitschriften. Es kann jedoch kein Zweifel sein, daß die Unterlagen für einen solchen Angriff schon eine gute Weile vor dem Ausbruch des Kirchenkampfes ausgearbeitet wurden.

Mit der Behandlung dieser Probleme im Zusammenhang mit dem »Begriff der Ironie« durch Emanuel Hirsch werden neue Perspektiven für ein noch tieferes Verständnis von Kierkegaards methodischer Arbeit an seinen Werken eröffnet.

In Hirsch' geschichtlicher Einleitung verdient auch noch seine Äußerung über Kierkegaards Abhängigkeit von Hegel

während der Abfassung seiner Dissertation einer Erwähnung. Hirsch gehört zu denen, die meiner Ansicht nach mit Recht diesen Einfluß nicht zu hoch einschätzen, oder mit Hirsch' eigenen Worten ausgedrückt: »Kierkegaard ist auch damals«, als er seine Promotionsschrift verfaßte, »nicht Hegelianer gewesen«. Als Zeugnis dafür könnten Kierkegaards ironische Bemerkungen über Hegels Methode schon aus ganz früher Zeit angeführt werden.⁴ Aber manches hat auch Kierkegaard von Hegel lernen können, wie Hirsch aufzeigt. Nach Hirsch' Auffassung, die wohl die richtige sein sollte, stand Kierkegaard schon um die Zeit der Abfassung des »Begriffs der Ironie« in entscheidender Weise Hegel fern, da er bereits damals ganz anders und tiefer vom Christentum bestimmt war, als das bei Hegel nach seinen Schriften möglich gewesen wäre.

Im allgemeinen muß man bei der Behandlung der Frage nach der Abhängigkeit Kierkegaards von Hegel zwei Momente berücksichtigen bzw. in die Waagschale werfen: 1) die frühe und immer stärker werdende Kritik an Hegel und 2) eine gewisse Abhängigkeit von Hegel, die in einzelnen Fällen zuzugeben ist, wie es hinsichtlich der hier besprochenen Schrift geschehen ist, aber noch entscheidender an zwei anderen Stellen⁵ hervortritt. Die scheinbare Paradoxie dieser entgegengesetzten Aussagen harret noch einer gründlicheren Behandlung.

Was die Übersetzung selbst betrifft,

⁴ Pap. I A 205, A 229, A 317, II A 49 u. a.

⁵ Pap. VI B 35, 24, X 3 A 477, XI 2 A 108; Pap. VI B 54, 12 (vgl. die eingangs genannte Übersetzung der »Unwiss. Nachschrift« von H. M. Junghans, Band I, Anm. 66) und Pap. X 6 B 128 ganz zuletzt.

so spürt man bei Hirsch, wie sehr sich die Sicherheit in der Wiedergabe der Gedanken und der sprachlichen Bilder des dänischen Textes bei ihm vervollkommen hat. In dieser Hinsicht möchte der Rezensent nur einige wenige Einheiten herausgreifen, bei denen eine andere Auffassung möglich oder sogar notwendig ist: »Kirsten Giftekniv« (XIII, 326), ist kaum »ein sehr grober Ausdruck des dänischen Volksmunds für die kuppelwütige Vettel«, sondern eine mehr scherzhafte Bezeichnung für Frauen, die immer Ehen stiften wollen bzw. die Mädchen ihres Bekanntenkreises »unter die Haube bringen« wollen. Für »Spitzigkeiten« (XIII, 329 Anm.) ist wohl besser »Spottbildungen« im Sinne von Karikaturen einzusetzen. XIII, 342 soll ausgedrückt werden, daß Hegel anscheinend in seinen Meinungen »nicht standfest« oder »nicht eins mit sich selber« ist (ikke er constant). XIII, 343 Zeile 7 von oben ist vor allem auch das *nicht* gesperrt zu drucken (wie im Original). Doch dürfte es nicht Aufgabe dieser kurzen Besprechung sein, hier weitere Ausführungen zu machen.

G. Malantschuk.

S. Kierkegaard, *Afsluttende videnskabelig Efterskrift*, udgivet med indledning og kommentar, By Niels Thulstrup. In two volumes. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1962. Pp. 624 + 459.

It is agreed that the *Efterskrift* is K.'s only systematic work. This is true only in the sense that one does not speak of a »system« in its historical-traditional sense, but as the embodiment of an idea which has been lived, and to which one

returns in order to discover the roots of its origin. Also because the *Efterskrift* – if one dismisses the initial rhapsody of the *Enten–Eller* – is also K.'s most comprehensive and organic work as to subject-matters and treatment.

The present edition is due to the untiring efforts of the Secretary of the »Kierkegaard's Selskabet«. It follows upon the *Philosophiske Smuler* (Munkegaard, Copenhagen, 1955) which marked the starting point for the study of K.'s thought. As it is based upon the direct and exhaustive knowledge of the sources, it can in no wise be considered an arbitrary improvisation or a mere literary exegesis.

The first volume comprises only K.'s text according to A. B. Drachmann's edition of 1925, minus the critical notes to which the A. sends the reader (pp. 620–624). The second volume, which comprises the Introduction and Commentary on the text, can almost be considered a work apart. It was prepared from the truly exemplary commentary to the *Smuler* of 1955, and from the commentaries to the new German version which include the *Einübung im Christentum*, *Zwei ethisch-religiöse Abhandlungen*, *Das Buch Adler*, Hegner Verlag, München 1951; also the *Krankheit zum Tode*, *Furcht und Zittern*, *Wiederholung*, *Begriff der Angst*, ib. 1956, and *Entweder–Oder*, ib. 1959.

Only he who, twenty or thirty years ago, made his first acquaintance with K., usually through Schrempf's ambiguous and often tendentious German translation, can today appreciate the importance and the amount of work done by Thulstrup in behalf of K.'s lovers throughout the world. In due

measure, he can also admire his knowledge, more unique than rare, not only of the sources and their milieu, but also that secret driving force of thought, which though complex, is also the most thought-provoking of all times.

We are convinced that Thulstrup's Introduction and Commentary are absolutely indispensable as an initiation to the reading of the masterpieces, which vie with the best dealing with the spirit, but which at the same time are bestrewn with difficulties, that one trying to cope with them alone will find himself seriously bewildered. The Introduction is an historical-critical synthesis of the philosophical problem of the *Efterskrift* and of the cultural prerequisites for its understanding, giving the reader a satisfactory sense of being set free, as it presents the key to entering into that special atmosphere of the early 1800's. This was the period dominated by Hegel, when »the philosophers theologized and the theologians philosophized«, with the consequent result that the contemporary philosophy of religion, both Protestant and Catholic, has been brought face to face with the problem of existence (p. 2), which it cannot evade or fail to delve into. The exposition is centered, as was expected, on the comparison between K.–Hegel, and it forms a small treatise on the rise and growth of the philosophy of the ancients down to our day. That T. falls back on the Greeks is not to be considered a defect for the sake of verbosity, but an acute perception of the exigencies of the problem itself, for it is now the vogue to study Greek thought in so far as it influenced religious thought (Joël, Jaeger), and because of K.'s frequent declarations of

»having been taught in the School of Greece«, in contrast to the empty novelities of modern thought.

Sober, but substantial, is the Compendium dealing with the problem from Descartes to Kant, wherein Spinoza and Lessing stand out, as having furnished the subject-matter of the *Smuler* and the *Efterskrift* (p. 42 sq.). We also recommend his exposition on Schleiermacher's concept of religion (p. 52 sq.) and, in particular, of Christianity, where T. cites the meaningful quotation taken from *Der christliche Glaube*, § 13: »Die Erscheinung des Erlösers in der Geschichte ist als göttliche Offenbarung weder etwas schlechthin Übernatürliches noch etwas schlechthin Unvernünftiges«. Thus the work of Christ – almost as in Hegel, though not in the same manner – has the sole purpose of serving as an example for arousing one's religious self-consciousness: »Christliche Glaubenssätze sind Auffassungen der Christlich frommen Gemütszustände in der Rede dargestellt« (op. cit. § 15). Hence Schleiermacher is of the Spinoza-school mediated by Kant, and so also he was judged by K. The A. does well in putting us on our guard against the too easy rapprochement between K. and Schleiermacher (ex. gr. by Hirsch), who seems to misunderstand the deep and genuine difference of the two movements of thought (cf. also *Philosophiske Smuler*, Indledning, p. XI sq.).

As is known, Hegel is made the main target for all of K.'s works and, in particular, of the *Efterskrift*. Hegel's chief tenets are clearly stated and well documented by T., who does the same with the post-Hegelian, either of the right or the left (p. 55 sq., 70 sq.; see also p.

77 for a picture of the theologian Daub drawn by Martensen). But the most important and indispensable part of the Introduction is § 6 devoted to the »situation in Denmark and to K.'s vocation« (p. 77 sq.). Here T. gives us firsthand information, the fruit of accurate research, and wherein he passes in review the chief writers who played a direct or indirect part in K.'s life-drama. They range from J.P. Mynster, H.G. Clausen the rationalist, H.N. Clausen the biblical scholar, but especially H.L. Martensen, J.L. Heiberg, A.P. Adler (whose »case« had deep influence on K.'s interior development), R. Nielsen (who for a time seemed he would be heir to K.'s thought), F.C. Sibbern (K.'s university professor), P.M. Stilling, P. Möller (the venerated teacher of life and doctrine in the polemic of K. versus Hegel: p. 95 sq.). The *Efterskrift* is documentary proof of the polemic waged by Hegel's followers, Heiberg and Martensen, against the principle of contradiction defended by Bishop Mynster (p. 101 sq.), for it was written when K.'s esteem and veneration toward his father's bishop and pastor was high. The last two doctrinal paragraphs (7 and 8) are devoted to a confrontation from within, both positive and negative, of Hegel's and K.'s ideas on existence. T. promises to publish apart a complete treatise on this subject (p. 103 note), which will, no doubt, mark a decisive milestone for the studies on K. The final paragraph (9) is both new and original. It treats of the reception given the *Efterskrift* by the Danish press of the time and the ambiguities and divergencies of the more noted writers (R. Nielsen, Martensen, P.L. Möller of Corsar, P.W.

Christensen) and of K.'s reactions – a comprehensive survey giving this hard work the indispensable background for an adequate evaluation of it.

The Commentary furnishes concrete data necessary to the studying of the text: references to the sources, richness of citations, important additions to the bibliography, but above all cross-references to K.'s other works and to his very fertile *Papirer*. Only he who has spent many years in the study of K., can realize how much time and labor has gone into the preparation of this edition, which no doubt must be placed up front in works on the contemporary history of philosophy.

The Commentary's essential part first saw the light of day in W. Rest's and H. Diem's German translation (Köln u. Olten 1959, pp. 849–1019), but to K.'s devotees we recommend T.'s edition. All future studies on K. will have to rely on it, or else run the risk of not seeing the signposts pointing out the decisive turns in the spiritual revolution of this great Danish philosopher, of whom many still speak and write without knowledge of the basic prerequisites needful for entering into fellowship with him.

C. Fabro.

Kierkegaard-renaissancen belyst gennem Jørgen Bukdahl: »Spejling og Realitet« (Kbh. 1962, 239 pp., Gyldendal).

Forfatteren Jørgen Bukdahl er en særdeles belæst Mand, der nøje har sat sig ind i Tidens brændende Spørgsmaal, saaledes som de afspejler sig i Filosofi, Litteratur og Malerkunst etc. Formaålet med ovennævnte anselige Værk har væ-

ret i første Række at paaavise *den gennemgribende Strukturforandring*, som især siden sidste Verdenskrig nu gør sig gældende paa snart sagt alle Omraader, og som bevirker, at flere end min Aargang ofte føler sig som Oldtidslevninger. Men i Sammenhæng med denne strukturelle Omkalfatring af Forholdene godtgør Forfatteren tillige, at disse Omstændigheder har bevirket, at *Søren Kierkegaard* omsider 100 Aar efter Døden har opnaaet at finde det *Klima*, hvor hans *Livsforstaaelse føles livsnær og aktuel*.

Nærmere Analyse af Strukturforandringens Aarsager og Følger ligger uden for denne Artikels Hensigt, hvor jeg vil holde mig til Kierkegaard. Men det siger sig selv, at Kierkegaard-Renaissancen efter et Aarhundredes Forløb er et så sjældent og ejendommeligt Fænomen, at der fordres en Forklaring. Og man forstaar, at det har været en Opgave, der maatte friste en Forfatter med en saa omfattende Indsigt i det forløbne Aarhundredes politiske og litterære Udslag som Jørgen Bukdahl. Forfatteren har imidlertid et saa stort Vingefang, at det ofte kan knibe ham at fastholde Formaålet under de mange Udflugter til Filosofiens abstrakte Verden, med Besøg hos den danske Profet Vilh. Grønbech, og over den russiske Verdensmission frem til Kierkegaard, efterfulgt af Udsyn over Humanismens Krise i hjemlige Farvande, for at slutte af hos den store tyske Forfatter Thomas Mann. Det kan ikke nægtes, at Læseren af og til tager sig til Hovedet og spørger, hvor det fører hen? Og man er saa fri at mene, at vi havde ikke behøvet saa mange Sider om Rusland, og at vi ogsaa kunde have undværet Kapitlerne III–V om Kierke-

gaards privat-personlige Problemer og den udførlige Gennemgang af Th. Manns vidtløftige Forfatterskab. Men hvorfor besvære sig; man faar meget at vide, som ikke enhver har haft Lejlighed til ellers at stifte Bekendtskab med. Vi forstaar, at det sidste Aarhundrede har opvist mange store profetiske Skikkelser, og at vi her til Lands kan tegne os for mindst to, Kierkegaard og Grønbech, og saa har vi endda set bort fra gamle Grundtvig. Og det bliver altsaa Resultatet, at den saa længe ringeagtede *Søren Kierkegaard*, Eksistentialismens Fader, ender som *Profeten af Verdensform*, fordi Tiden har arbejdet for ham og stadfæstet, at han var saa meget forud for sin Tid, at han var i Stand til paa Forhaand at kortlægge Udviklingens Gang i store Træk og vise Vejen frem.

Dette maa i Sandhed vække *Forundring* hos enhver Kender af S. Kierkegaards Skæbne i hans Levetid og det følgende Aarhundrede, næsten. Først var han nær ved at blive traadt ned af sine Bysbørn; saa satte den biskoppelige Ekscellence Mynster den besværlige Filosof i Skammekrogen. Og da han endelig opløftede sin Røst mod Ekscellencens Ophøjelse til Sandhedsvidne i Stil med Apostlene, harcellerede den nye Bisp *Martensen* over, at han blot var ude efter at bringe sig selv i Erindring fra Forglemmelsen, og *Grundtvig* opløftede sin Røst mod den nedrige Haarkløver. Endelig rejste *Broderen*, den Pedersborg-Præst, sig i al sin Vælde og tordnede ham ned i Afgrunden paa Roskilde Konvent. Til Slut døde Urostifteren med Fred i Sindet, i Bevidsthed om at have faaet røgtet sit Ærinde, saa godt han formaaede. Men Stormen stilnede

kun af en kort Stund. Et Højdepunkt naaedes, da *Georg Brandes* forvanskede Kierkegaards Billede med Villie for »at hæmme Kierkegaards Indflydelse paa Fremtiden«. Ogsaa *Høffding* deltog i Nedvurderingen. Og saadan gik det støt næsten til vore Dage. Den *hjemlige Kierkegaardforskning* i dette Aarhundrede har, som Bukdahl ogsaa fremhæver, søgt at fremstille ham som en pervers, sindssyg, pukkelrygget Stakkel, hvis Forfatterskab trods geniale Glimt skyldtes hans abnorme Psyke. Og endelig naaedes Maalet, da vor Tids beundrede, lærde Profet *Vilh. Grønbech* reducerede Kierkegaard in absurdum og i Stedet satte den sekulariserede Grundtvig i Højsædet. Hvem skulde tro, at en grundtvigsk Mand som Jørgen Bukdahl havde mod til at tale Roma midt imod og give Kierkegaard den Plads, som tilkommer ham, og som Strukturforandringen i Verden har aabnet ham. Det er al Ære værd, at Forfatteren omstændelig har paavist dette, at Kierkegaard ikke uden Aarsag er bleven aktuel, fordi hans Syn paa den menneskelige Eksistens er blevet vor Tids. Jeg vilde nok noget stærkere have fremhævet, at Kierkegaard ikke blot stiller Kravet om »Redelighed«, men ogsaa har et positivt kristeligt Budskab at bringe ikke blot i de Skrifter, der bærer Anticlimacus's Navn, men i de kristelige Skrifter og Taler, samt i »Til Selvprøvelse«.

Til Slut maa jeg gaa lidt i Rette med ham for hans Ord om Broderen, *P. Chr. Kierkegaard*, hvorom det siges, at »han forstod broderen til bunds«. Herimod maa jeg protestere. P. C. Kierkegaard forstod aldeles ikke sin Broder, saa havde han ikke optraadt, som han gjorde overfor ham, først i 1849 og siden 5.

Juli 1855 midt under Kirkeangrebet, i Stedet for at gaa til ham og tale ud om Sagerne, hvad han da ogsaa 4 Maanedere senere bebrejdede sig selv i Ligtalen over ham. Og hvorfor farer han i sin Tale rundt i Efterskriften af Johs. Climacus og til Slut i Anticlimacus, naar Søren Kierkegaard i direkte kristelige Skrifter og Taler og ikke mindst i »Til Selvprøvelse« havde udtalt sig klart om sit kristelige Stade. Søren afviser da ogsaa med barske Ord Broderens Bedrøvelsen: »Pastor Lic. K. ved betræffende mit hele indre religiøse Liv, angaaende hvad jeg vil o. s. v., kun hvad han ligesom enhver anden kan vide af mine Skrifter; for Resten ved han hverken mere eller mindre end enhver anden, der intet ved«. Hans Forhold overfor Søren kom siden til at svie haardt til den alderstegne Aalborg-Bisp, der 33 Aar senere døde under Anfægtelser til det sidste. Besynderlige Repræsentant for den grundtvigske glade Kristendom!

Maaske jeg ogsaa burde sige et Par Ord til en Smule Forsvar for den hjemlige Beskæftigelse med S. Kierkegaards private Problemer. Jeg vil mene, at vi i hans Fædreland skulde have særlige Forudsætninger for at løse nogle af Kierkegaards Gaader. Dette har medført, at Standpunkterne ofte er blevet ført til Yderligheder, som foran anført. Men adskilligt er dog derigennem blevet klaret, og jeg tror ikke, at Kierkegaard er bleven degraderet ved, at vi har lært, hvad han havde at kæmpe med. Det sidste Ord er for Resten ikke sagt om hans Person. — Men sammen med den hele Verden, bortset fra Rusland og Kina, deltager vi i Arbejdet for Forstaaelsen baade af Kierkegaards negative og positive Budskab til Menne-

skeheden. Kierkegaard har faaet sin Renaissance, og den vil ikke være forgæves, om hans Budskab maatte blive tilregnet i sin Helhed med alt, hvad det rummer. Og i denne Sammenhæng maa Jørgen Bukdahls vægtige Bidrag i »Spejling og Realitet« hilses velkommen som et glædeligt Tidens Tegn!

Villads Christensen.

The narrow pass, a study of Kierkegaard's concept of man. By George Price. London: Hutchinson, 1963. Pp. 224. 30 s. net.

The attraction for Kierkegaard's works, which reached its zenith right after the Second World War, has now found its just level. It consists in the thoughtful research of the genesis of his deeper concepts in relation to his age and times. Furthermore, this profounder and more direct understanding of his writings allow for a fuller review of those interpretations which historical tradition, mostly of a futuristic and idealistic inspiration, had given as definitive.

The distinctive trait of the new studies on Kierkegaardian exegesis is for the most part dialectical, that is, its intent is to delve deeply into the thematic complexity of his multiform works in order to rediscover his central, dominant concept, and not to lose oneself in the literary maze of his writings.

The author of this present study seeks to prove that this central concept is »the theme of man«, according to Kant's formula enunciated in the *Kritik der reinen Vernunft* (A804, B832), and perfected in the *Logik*, edited in 1800 by Jäsche: 1. *Was kann ich wissen?* 2. *Was soll ich thun?* 3. *Was darf ich hoffen?* 4.

Was ist der Mensch? (Cassirer VIII, 343). The first question is speculative and belongs to the realm of metaphysics, the second is practical and belongs to moral, the third is both practical and theoretical, pertaining to religion, and the fourth pertains to anthropology, though down deep, all of them belong to the realm of anthropology, as Kant points out.

Kierkegaard was well enough acquainted with Kant, though to a lesser degree than with Hegel and the philosophy of idealism, and he never considered Kant as the main source of his concepts, unless one overlooks a kindly nod to his »one hundred honest thalers« (Papirer, 1849, X¹ A 666). For the author the thesis is solved in this sense: »The whole of his book has its unity in his concept of man ... for he sought to answer the fourth question in such a way that fresh and satisfactory answers to the others could be derived from it« (p. 11 sq.). Price goes on to develop his subject by beginning with Kant's last question: »What is Man?« (p. 35 sq.). Herein he investigates the root of Kant's anthropological pessimism, basing himself mainly on two writings: *Begrebet Angest* and *Sygdommen til Døden*. Then he takes up in order the other Kantian questions. His exposition denotes a sincere effort to understand Kierkegaard, and at times even shows keen insight. Even his attempt to free the exegesis of Kierkegaard's works from the babel of the most contrasting opinions, which range from theism, nay authentic Christianity, to that of having laid the theoretical foundation »... for the bleakest of all European atheisms« (p. 15), is worthy of the fullest encomium. What

surprises us in this analysis is his putting his aesthetic work (spec. *Enten-eller I*) in a central position, and that the key to its interpretation is atheistic humanism, for though the author admits that the question is still under discussion, for his part he acknowledges that »... Jean Paul Sartre is among the very few who have grasped the full significance of the nature of human reality, for his *l'Être et le Néant* is built wholly upon it and can be said to spring directly from the aesthetic works in which Kierkegaard first gives his teaching about *being* (human being« – p. 19). This affirmation leaves one perplexed, because Sartre's acquaintance with Kierkegaard's work is only sporadic and elusive, and especially because the French philosopher not only »... repudiates the religious contest which Kierkegaard regards as decisive«, but for the fundamental reason that the aesthetic phase constitutes the *status a quo*, namely, that moment of negation and perdition, or the temptation of man's finiteness which he must overcome by faith.

Hegel's critique pervades all his work and he finds therein the main support for his position, yet Hegel does not grasp, but falsifies the religious phase, thus being unable to uphold even the ethical phase, thereby falling back on aesthetics. And if we can agree with the A. that Kierkegaard's affirmation about the church and the sacraments are too confused and personal to allow forming a judgment, the same cannot be said of his affirmations concerning the decisive moment of rapport to God or natural religion A (where the author confuses, so it seems, the religion of immanence in the Socratic sense of the *Smuler* with

the religion of Hegelian immanence widely criticised in the *Efterskrift*), and, above all, to Christianity or its historical existence B (of which the A. makes short shift, p. 189 n., a delusion which would have certainly aroused the sensitive feelings of Kierkegaard!).

The footnotes, instead, are worthy of notice and show keen points of comparison. Maybe the A. was not able to give full scope to his subject because of the lack of material at his disposition and, therefore, fell into generalizations of evident positivistic leanings (after the manner of Brandes!). The rapprochement of Kierkegaard's *Enkelte* with Schleiermacher's ethics, instead of Christ's, makes his work still more defective. The A. seems to be unawares of a Kierkegaardian bibliography and he should have first consulted the works of Jo. Slök, *Die Anthropologie Kierkegaards*, Copenhagen, 1945, (spec. p. 89 n.), where precisely – in contrast to the formalism of Kantian ethics – is affirmed that »... *im Verhältnis zu Gott wird Pflicht zur Pflicht*« (p. 129), or at least the limpid article by the theologian R. Prentner, *L'homme d'après Søren Kierkegaard*, *Studia Theologica*, II, 1 (Lund, 1949), who, to the numerous queries on the works of Kierkegaard, affirms that »*la réponse à mon avis est à trouver dans la pensée kierkegaardienne de Dieu*« (p. 19), in conformity with his program of always having been, and of always wanting to be, a religious writer. On the theological ground of the conception of man in the aesthetical works of K., we may refer also to the pertinent inquiries of F. J. Billeskov Jansen, *Studier i Søren Kierkegaards litterære Kunst*, Copenhagen 1951: *Essai sur l'art*

de Kierkegaard, Symposion Kierkegaardianum, Cop. 1955, p. 18 ss.; *I grandi romanzi filosofici di Kierkegaard*, ed. C. Fabro, Brescia 1957, p. 69 ss.).

Cornelio Fabro.

Villads Christensen: *Søren Kierkegaard. Det centrale i hans Livssyn*.
Kbh. 1963, 197 pp. (G. E. C. Gad).

På Gads forlag har pastor Villads Christensen udsendt en ny bog om Søren Kierkegaard. Den er tænkt som slutstenen på den aldrende forfatters skrifter om den store tænker, som den fuldmodne frugt af mange års beskæftigelse med Søren Kierkegaard, hvorved endelig løsningen er fundet på den gåde, som SK. og hans litterære virksomhed indeholder. Forfatteren mener, at han har fundet den *hovednøgle*, der lukker op til de inderste kamre i Kierkegaards personlige eksistens, det punkt, hvorudfra han selv ønskede at forstås og forstod sig selv. Ingen andre har tidligere trængt ind til denne forståelse, og det har været en følelig mangel i den righoldige litteratur om Kierkegaard, som er vokset op både på vor hjemlige mark og i udlandene.

Det er en dristig påstand, Villads Christensen således fremsætter, men da han er en redelig tænker og skribent, der i over tre snese år indgående har beskæftiget sig med SK. og tillige læst det meste af, hvad der er skrevet om ham, så kan man gå ud fra, at han kan underbygge sin påstand – og det kan han. Andre, der har skrevet om SK. har naturligvis leveret mange gode, dybe og værdifulde bidrag til forståelse af vor store religiøse tænker, men de har bare ikke ramt i centrum, det har C. derimod. En

dag standsede han ved en udtalelse fra 1839, hvor SK. siger, at han har indviet sit liv til afsoning af ungdomstidens udskjelser. Hvis denne udtalelse var rigtig, måtte SK. opfatte sig selv som en »poeniterende« og hele sit virke som en »poenitense«, eller sagt med andre ord: Kierkegaard har været en *bodsgænger* og en *bodsprædikant* i sit liv, tænken og handlen. Hvis dette er rigtigt, så skulle det kunne bevises. Og da Kierkegaard jo aldrig gjorde noget halvt, så måtte denne røde tråd kunne skimtes gennem hele forfatterskabet lige fra først til sidst. C. fandt, at det var en grundig undersøgelse værd, og så gik han igang med arbejdet. Han kulegravede SK.s skrifter, dagbøger og papirer og konstaterede, at således forholdt det sig virkelig. Det passer som hånd til handske. Rundt i SK.s skrifter forekommer over 100 gange i de forskellige sammenhænge udtrykkene: »Poeniterende« og »poenitense«.

En sådan dokumenteret undersøgelse kunne komme til at fylde et sprænglærd værk på 5-600 sider, men VC. magter sin opgave så mesterligt, at han kun bruger knapt 200 sider for at fremlægge for os *det centrale i Kierkegaards livssyn*. Det er knagende godt gjort.

Villads Christensen tager os med gennem hele forfatterskabet, og det bliver en spændende gennemgang. Med »*hovednøglen*« i sin hånd går han frem år for år i SK.s liv og lukker op til tænkens inderste kamre. Tit er man under læsningen så spændt, at man næsten ikke kan vente til VC. får nøglen drejet om i låsen og lempelig skubbet dørene op en efter en. Man giver Villads Christensen ret. Gennem dette arbejde er han kommet i det dybeste fortrolighedsfor-

hold til den sære og mærkelige Søren Kierkegaard, så han forstår ham bedre end nogen anden, og vi andre kommer også til at forstå bedre, end vi hidtil har gjort.

Villads Christensen er en kyndig vejleder – hans korte karakteristikker af SK.s enkelte skrifter er klare og rammende – og man overgiver sig på nåde og unåde til hans fortolkning. Med en følelse af dyb taknemmelighed sender man en venlig tanke til denne forfatter, der i et så klart og koncentreret sprog har ført os lige ind i centrum af SK.s underlige verden.

Nogle dage efter tager man bogen frem igen – og læser påny. Nu er der et og andet, man opholder sig lidt længere ved, og man rokkes i sin overbevisning. Ganske vist er fremstillingen her i denne bog sikkert i overensstemmelse med SK.s egen opfattelse, og således som han ønskede, at hans læsere netop skulle opfatte ham og hans gerning. Men er det afgjort rigtigt?

Atter går der nogle dage, så går jeg bogen igennem for tredje gang. Jo, synspunktet er klart og pålideligt – men, der må alligevel være plads til enkelte bemærkninger.

Er synspunktet ikke gennemført for snævert og ensidigt?

Det lidet VC. anfører af SK.s sønderlemmende kritik af H. C. Andersen er for spinkelt til, at SK.s arbejde her kan stå som udtryk for det centrale i hans livssyn. Er her ikke mere åndshovmod og overlegenhed end bodsprædiken? Og forholdet f. eks. til J. L. Heiberg og Goldschmidt minder snarest om krænket end »poenitense«. Og mon det ikke er, at tro for godt igen om SK., når man tager hans udtalelse om, at han var sig

bevidst som en »poeniterende«, allerede da han satte den første linje på prent?

Villads Christensen siger da også selv senere i bogen, at SK. havde en beundringsværdig evne til bagefter at få tingene således rangeret ind på sin rette plads, at det så ud, som var det hele vel tilrettelagt i forvejen. Undertiden, siger VC., kan man vanskeligt undgå at tænke på »Ræven og rønnebærene«, og han påpeger også, at »flaneuren« og den »poeniterende« tit stredes om herredømmet hos SK., og det var ikke altid, at den bodfærdige var den stærkeste i kampen.

Og hvordan skal man egentlig forstå påstanden om, at SK. i »bogstavelig forstand levede af sine nederlag«? (s. 138-140). Såvel forholdet til Regine Olsen, som »Corsaren«s latterliggørelse, og biskop Mynsters og kirkenes afvisning af hans redningsaktion kan dog ikke ligefrem betegnes som den næring, han levede af?

Men VC. siger da også, at den »poeniterende« hyppigt sad fast i »Bitterhedens sump«, hvad særlig journalerne og de løse papirer fra årene tæt op mod kirkevejret vidner om. »Og det skal heller ikke skjules, at så frigjort Kierkegaard ellers følte sig, da han endelig kom op i lyset og ud i slagets tummel, så kan han ikke siges fri for at have blandet rigeligt med såret bitterhed ind i striden, som det havde været bedre at være foruden« (s. 145).

Jo, Villads Christensen er ikke blind for SK.s skavanker, og der er flere ting i »Øieblikket«, han ønsker, at SK. aldrig havde skrevet.

Bogen om Søren Kierkegaards centrale livssyn er et fint og dybtborende arbejde. Man må ønske bogen stor udbredelse – den fortjener det. *Emil Larsen.*

Dr. H. A. van Munster (O. F. M.), *Søren Aabye Kierkegaard* (Denkers over God en wereld), Lannoo, Tielt, Den Haag 1963, 152 p.

Le P. Van Munster était bien préparé à écrire cette vue d'ensemble de la pensée kierkegaardienne. Sa Dissertation doctorale (présentée à l'Université de Louvain en 1956) avait pour objet l'étude des écrits kierkegaardiens de 1831 à 1841. (Voir l'édition néerlandaise: *De filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard*, Arnhem 1958). Pour ce travail, l'Auteur s'était livré à un examen approfondi du milieu philosophique et théologique où évolua le jeune Kierkegaard.

Les lecteurs du présent ouvrage – qui est davantage écrit pour le grand public – retrouveront ce souci de situer Kierkegaard dans son milieu. C'est l'objet de la *première partie*. La *seconde partie* traite des *Stades*. Elle part de l'idée de réalité conçue comme produit de la liberté, comme intensif, comme qualitatif; de la réalité historique comme unité de métaphysique et de hasard (III A 1). Outre les trois stades classiques auxquels on se contente trop souvent de ramener l'analyse existentielle de K., l'Auteur situe brièvement l'ironie, le repentir et l'humour. La *troisième partie* traite de la foi comme acte souverainement libre de l'homme confronté à la possibilité du scandale; de la spécificité de la foi chrétienne qui a son origine dans l'événement de l'Incarnation et de la Révélation par opposition au savoir objectif. La *quatrième partie* expose la christologie kierkegaardienne: l'Homme-Dieu affecté des déterminations de temporalité, de contemporanéité et de réalité.

Elle se termine par un bon exposé de la contemporanéité et de l'imitation du Christ, Modèle et Grâce qui donne à l'homme la possibilité de réaliser son être intensif, non dans la spéculation, mais dans la prière de celui qui est devenu »le contemporain«.

Ce petit livre comporte de nombreuses citations bien choisies; il offrira donc aux lecteurs néerlandais une excellente initiation à la philosophie chrétienne de la liberté selon Kierkegaard. Du point de vue théologique, l'exposé de l'auteur nous a paru très équilibré, ce qui n'est pas un mince mérite quand il s'agit d'analyser une oeuvre, comme celle de Kierkegaard où fourmillent les positions et les formules unilatérales. L'Auteur ne perd jamais de vue l'ensemble de l'oeuvre et son orientation majeure.

Jacques Colette.

Kierkegaard, Diapsalmata. Trad. par P. H. Tisseau. Préface de Jean Brun. («La Fenêtre ardente», 1963, 50 pp.).

Kierkegaard, L'Existence. Textes traduits par P. H. Tisseau, choisis par Jean Brun. (P. U. F. 1962, 219 pp.).

Det er første gang, det fransktalende publikum møder *Diapsalmata* paa fransk i en separatudgave. De er i denne udgave indledt og ledsaget af korte noter ved professor Jean Brun.

I sin tekstudgave, som han typisk for Franskmand har kaldt »Eksistens«, har professor Brun i samarbejde med nævnte erfarne oversætter udvalgt tekster fra saa godt som alle Kierkegaards værker og ordnet dem efter sit eget system. Hans maade at sammenstille teksterne forekommer imidlertid ikke helt uproblematisk; Brun begynder med Kierke-

gaards kritiske, polemiske tekster og først siden præsenterer han denne tænkens positive, konstruktive værker. Saaledes chokerer han den uerfarne læser straks i begyndelsen med den velkendte opfordring af Kierkegaard »Tag et Brækmiddel«, idet redaktøren synes at overse, at dette saa drastiske middel anbefales af Kierkegaard først, da han har sagt alt, hvad han ville sige. Sin tradition tro lader prof. Brun udvalget slutte med metafysikken og med Kierkegaards overvejelser over døden, skønt saadanne overvejelser ingenlunde dannede en afslutning paa Kierkegaards forfatterskab; derved tvinger han uvilkaarligt den danske tænker ind i et milieu, han ikke hørte til.

Marie Mikulová Thulstrup.

Sören Kierkegaard. L'Ecole du Christianisme, précédé du Point de Vue Explicatif de mon Oeuvre, trad. par P. H. Tisseau, Avec un avant-propos de Jean Brun. (Paris 1963, 323 pp.).

Første gang publicerede den kendte oversætter P. H. Tisseau »Indøvelse i Christendom« paa fransk i 1936, og »Synspunktet for min Forfatter-Virk-somhed« udkom i hans oversættelse allerede i 1940. En ny publikation af disse to værker imødekommer det fransktalende publikums efterspørgsel efter de nu udsolgte udgaver.

Professor Jean Brun indleder denne nye udgave med en studie, der understreger Kierkegaards aktualitet i nutidsverdenen, netop hvad hans kristendomsforkyndelse angaar. Prof. Brun gengiver den danske tænkens program og føjer flere perspektiver til. Særlig afsnittet »Kierkegaard et le temps présent« ud-

viser meget mere forstaaelse for den danske tænker og hans kristelige program end mange af hans landsmænd, f. eks. en professor P. G. Lindhardt, kan præstere; som bekendt spilles der i Danmark ikke altid paa alle Kierkegaards strenge.

Marie Mikulová Thulstrup.

Søren Kierkegaard, Discours édifiants (La pécheresse, De l'immutabilité de Dieu), trad. et intr. de *Jacques Colette* O.P. (Desclée de Brouwer 1962, 136 pp.).

For første gang oversættes disse to »Opbyggelige Taler« til fransk. Efter en kyn- dig indledning, som søger at placere Kierkegaards »Taler« i hans egne eksistens-distinktioner, følger en god og klar oversættelse. Jacques Colette som Kierkegaard-oversætter synes i stadig højere grad at overtage P. H. Tisseaus rolle, og det fransktalende publikum ser i ham denne fortjenstfulde oversætters ligesaa dygtige arvtager. Desuden har J. Colette en udpræget positiv interesse i Kierkegaards kristendomsforkyndelse – en interesse, der hidtil ikke var overvejende i den franske verden.

Talerne afsluttes med en kommentar af *G. Malantschuk*, egentlig en selvstændig studie over temaet »Guds Uforanderlighed« gennem hele Kierkegaards forfatterskab.

Marie Mikulová Thulstrup.

Permanence de Kierkegaard (Cahiers du Sud, 1963, nr. 371). Bidragydere: *F. J. Billeskov Jansen*: L'Héritage de Kierkegaard dans les pays nordiques. *Jean Wahl*: Espoir et désespoir chez Kierkegaard. *Jean Brun*: Feuerbach

et Kierkegaard. Afhandlingerne indledes med en oversættelse af Kierkegaard, *Le faux et le véritable extraordinaire*, af *Else-Marie Jacquet-Tisseau*.

»Cahiers du Sud« er et litterært tidskrift paa højt niveau, som har villet hellige ialt 43 sider til Kierkegaard-jubilæet.

I sin litterære studie giver professor *Billeskov Jansen* et indblik i Kierkegaard-arven hos de nordiske forfattere; han forstaaer denne aandelige arv som en indflydelse, denne tænker havde øvet paa det skandinaviske parnas. Professor *Jean Wahl's* korte afhandling bestaar nærmest af aforismer – eller noter, som har mere eller mindre med overskriften at gøre. Sidstnævnte og længste afhandling af professor *Jean Brun* gennemgaar først Kierkegaards forhold til Feuerbach, og siden finder forfatteren ligheder og uligheder mellem den danske og den tyske revolutionerende tænker. Studien ender med en parallel mellem dem, idet Brun fremhæver hos Kierkegaard ganske det kritiske og korrektiviske, som om f. eks. journalerne fra Kierkegaards sidste levetid ikke indeholdt et positivt kristeligt program.

Fru *Jacquet-Tisseau*, som er datter af den kendte Kierkegaard-oversætter P. H. Tisseau, har familietraditionen tro oversat et stykke af »Bogen om Adler« – som jo ikke fandtes paa fransk før – paa en smuk maade. Det er blot synd, at oversættelsen ikke altid er præcis; det kunstneriske i sproget behøver ikke bevares paa præcisionens bekostning, og udeladelser samt indsættelser af ord maa kun ske med yderste forsigtighed og med en god forstaaelse af tek-

sten. Det forekommer desværre, at fru Jacquet-Tisseau ikke altid har taget hensyn til begge disse to krav.

Marie Mikulová Thulstrup.

Soeren Kierkegaard 1813-1963. (Revue de Théologie et de Philosophie, 1963, IV, Lausanne). Bidragydere: *Gabriel Widmer*, Kierkegaard et le Christ. *Paul Ricoeur*, 1) Kierkegaard et le mal. 2) Philosophes après Kierkegaard. *Jacques Colette*, La dialectique kierkegardienne de l'existence et la sphère éthico-religieuse. *Jean Starobinski*, Les masques du pécheur et les pseudonymes du chrétien. (pp. 273-346 ialt).

Det er et interessant nummer af dette svejtsiske reformerte tidsskrift, der som flere andre vil minde om Kierkegaard-jubilæet og samtidig vise, hvorledes den franske verden baade forstaa og vurderer denne danske tænker. Blandt de franske tidsskrifter, der fejrede Kierkegaard-jubilæet i 1963, røber dette mest positiv kristelig interesse.

Professor *Widmer's* afhandling om Kierkegaards forstaaelse af Kristus baade som forbilledet og frelseren konfronterer den danske tænker med Calvin, ligesom en *Torsten Bohlin*, *V. Lindstrøm* o. a. har maalt Kierkegaard dogmatisk med Luther. Trods enkelte udprægede misforstaaelser (f. eks. identificerer *Widmer* præstens ordination med det at være sandhedsvidne, p. 274, eller han skelner ikke mellem efterfølgelse og imitation, som Kierkegaard ellers skarpt adskiller, p. 283) er afhandlingen et redeligt forsøg paa at forstaa den danske tænkens kristologi. Men det ville have været af betydning, om forfatteren kendte Val-

ter *Lindströms* eller *Per Lønnings* arbejder.

Professor *Ricoeur's* to afhandlinger synes i sandhed at være de mest filosofiske – i egentlig betydning af ordet – bidrag til Kierkegaard-jubilæet, ikke blot i dette tidsskrift, men i lignende publikationer overhovedet. Første afhandling analyserer »Begrebet Angest« og »Sygdommen til Døden« med henblik paa at finde det ondes rod i den kierkegaardske tankeverden. Særlig interessant er den anden afhandling, som beskæftiger sig med den danske tænkens kritik af Hegel, og paa en skarpsindig maade viser, hvorledes hegelianismen fra sin side ville opfatte eller kritisere Kierkegaard. Hans indgaaende kendskab til baade Hegel og Kierkegaard tillader *Ricoeur* at fremsætte perspektiver for fremtidig filosofien; i dag, siger han, er vi ikke mere i den situation at skulle vælge mellem et system og individet, tiden er ikke nu til at vælge mellem en rationalisme og en eksistentialisme. Thi filosofien lever baade af eksistens og af tænkning, og den menneskelige eksistens kræver jo ikke sprogets og logikkens død.

J. Colette's afhandling om den kierkegaardske eksistensdialektik og det etisk-religiøse stadium viser forfatterens grundige kendskab til den danske tænker paa grundlag af originalsproget. Han gennemgaar Kierkegaards tankegange suverænt og kommer ind paa saa godt som alle hans problemer, idet han indtager hans eget standpunkt og forklarer Kierkegaard med Kierkegaard. *J. Colette* er en af dem, der vil først forstaa teksten, forstaa den i dens eget sprog og aandelige milieu, inden han indlader sig paa at vurdere, endsige kritisere. Det ville

være godt, om alle, der skriver om Kierkegaard, havde en lignende fremgangsmaade.

Sidste studie af *J. Starobinski* lover med sin titel en interessant undersøgelse. Læseren bliver ikke skuffet – gennem en psykologisk og komparativ fremgangsmaade føres han ind i Kierkegaards skjulespil, som her søges forklaret og forstaaet.

Paa en smuk maade mindede saaledes det lausanneske tidsskrift om Kierkegaard-jubilæet; afhandlingerne vidner om en alvorlig interesse og om et grundigt arbejde med Kierkegaards forfatterskab.

Marie Mikulová Thulstrup.

Søren Kierkegaard »*Samlede Værker*«, 3. Udg., Bd. 1-20, København 1962-64, ved Peter P. Rohde (Gyldendal).

Texten i denne 3. samlede Udgave af S. K.s Værker, i hvilken kun Bladartikler fra Tiden før Forfatterskabet er udeladte, følger principielt uden Ændringer Drachmann, Heiberg og Langes i 2. Udgave. Typografisk er den – særdeles vel – tilrettelagt af Austin Grandjean og betydeligt mere tiltalende og praktisk end de to foregaaende Udgaver. Ibsens ganske vist uoverskueligt ordnede, men alligevel nyttige Registre er ligeledes udeladte; men et Parallelregister ved Torben Frandsen er en betydelig Hjælp ved Benyttelsen af Udgaven.

Textgengivelsen synes – efter foretagne Stikprøver – i Almindelighed at være paalidelig og omhyggelig. Kun et enkelt Sted (Bd. 13, p. 81) er nogle Linjer blevet ombyttede til almindelig Forvirring. Peter P. Rohde, der har Ansvaret for Textgengivelsen, har iøvrigt ajourført

Noteapparatet, især ved Tilføjelser af en Del Forklaringer af Fremmedord og filosofiske Termini og ved kortfattede, oftest træffende, vejledende Bemærkninger til særligt vanskelige Afsnit samt ved Indføjelse af en Del Litteraturhenvisninger. Til Udgaven er knyttet hans kortfattede Skildring af Kierkegaard.

Som det sidste Bind er genudgivet Dr. phil. & jur. Jens Himmelstrups bekendte, overordentligt værdifulde »Terminologisk Ordbog«, gennemset og ajourført. Den vilde yderligere have vundet i Betydning, om ikke blot filosofiske, men ogsaa teologiske Fagudtryk var blevet taget med, og hvis der i videre Udstrækning var blevet taget Hensyn til de senere Aars begrebsanalytiske og begrebshistoriske Arbejder i Kierkegaard-Forskningen.

Niels Thulstrup.

Søren Kierkegaards Dagbøger, Bd. II 1844-48, Bd. III 1848-50, udvalgt og kommenteret af Peter P. Rohde, Kbh. 1962, 1963, 244 og 224 pp. (Thaning og Appels Forlag).

I et ret hurtigt Tempo er udkommet det andet og tredje Bind af Peter P. Rohdes udvalgte og kommenterede Udgave af Kierkegaards Dagbøger. Om Principerne henvises til Anmeldelsen af 1. Bind i »Kierkegaardiana« IV, 1962, 115-16.

Selve Udvalget fra disse meget afgørende Aar i Kierkegaards Liv og Forfatterskab er foretaget med Kyndighed og Skønsomhed; men det har ikke været nogen let Opgave at vælge ud af den store Mængde Optegnelser, og i visse Henseender er Udg. aabenbart faldet for den nærliggende Fristelse til at medtage fortrinsvis det, som han selv har fundet

interessant fremfor det, som Kierkegaard i Særdeleshed var optaget af. Taget som Helhed maa det dog siges, at de Læsere, for hvilke Udvalgsudgaven fortrinsvis er beregnet, faar et fyldigt og repræsentativt Udvalg.

Noterne er, som i første Bind, meget kortfattede, og der er for mig ingen Tvivl om, at de, netop med Henblik paa den berømte »almindelige Læser«, burde have været langt fyldigere. Det er vist kun de alvidende og de uvidende, der ikke finder det vanskeligt at læse Kierkegaard. *N.Th.*

Nicola Abbagnano »*Dizionario di Filosofia*«, Torino 1961, 905 pp. (Unione Tipografico-Editrice Torinese).

I den sidste Menneskealder er der, som bekendt, paa Hovedsprogene fremkommet et ret stort Antal filosofiske Ordbøger, indbyrdes meget forskellige baa- de af Ydre og af Indre. Eislers navnkundige Værk, hvis Styrke mindre ligger i de givne Definitioner end i Fylden af som oftest velvalgte Citater, er, skønt nu mere end tredive Aar gammelt, stadig ganske uundværligt. Af de mindre, tysksprogede maa især fremhæves Johannes Hoffmeisters Bearbejdelse af Kirchner – Michaëlis's og Georgi Schischkoffs Bearbejdelse af Heinrich Schmidts ældre Arbejder. Paa sin Vis uovertruffet er André Lalandes »*Vocabulaire technique et critique de la philosophie*«, hvor Læseren kan følge Diskussionerne om de enkelte Begreber og deres Anvendelse især hos dette Aarhundredes franske Tænkere. Det mest omfattende moderne Værk, indeholdende baade begrebshistoriske Artikler og en sjælden Fylde af biografiske Artikler,

der til meget omhyggelige bibliografiske Oplysninger og velvalgte Illustrationer, alt i fornemt typografisk Udstyr, er »*Enciclopedia filosofica*«, der udkom i fire svære Bind i 1957.

Nu kommer saa, atter fra Italien, et betydeligt Værk, næsten helt igennem en enkelt Mands Præstation, nemlig Nicola Abbagnanos filosofiske Ordbog.

Abbagnano, der gennem flere Afhandlinger har gjort sig bekendt ogsaa som Kierkegaard-Forsker, har hermed fortsat den filosofihistoriske Del af sit omfattende Forfatterskab, den Del der begyndte i 1927 med en Monografi om Nyidealismen i England og America, fortsatte bl. a. med et Værk om Occam, og kulminerede i 3-Binds Værket »*Storia della filosofia*« (1946-50, 2., omarbejdede Udg. 1963), i hvilket der er ofret megen Plads og Omhu paa Omtalen af Kierkegaard og nutidig Filosofi.

»*Dizionario di filosofia*« støtter sig, naturligvis, paa ovennævnte og andre Arbejder, men har dog i Sammenligning med disse sin egen Profil. Værkets Værdi bestaar ikke mindst deri, at Artiklerne ofte fortsættes, der hvor Forgængerne slipper, nemlig ved nutidig Filosofi, i hvilken Forfatteren er særdeles hjemmefant.

Af særlig Interesse er det, at en Del kierkegaardske Udtryk er behandlede, ligesom ogsaa Kierkegaards særlige Anvendelse af visse traditionelle Begreber er nævnt. Artiklerne er klart og overskueligt disponerede, ret sparsomt forsynede med Kildehenvisninger og beklageligvis slet ikke med Litteraturlitteraturangivelser; men sammenfattende maa det siges, at Værket er en betydelig Præstation og et nyttigt Hjælpemiddel.

N.Th.

Richard Kroner: *Speculation and Revelation in the History of Philosophy*, I-III, Philadelphia 1956-61 (The Westminster Press).

I Aarene 1921-24 udsendte Richard Kroner i to Bind sit første store Værk »Von Kant bis Hegel«, et Værk som i 1961 blev udsendt i en uændret 2. Udgave, blot med et nyt Forord. Imellem dette og det nu afsluttede Alderdomsværk har han paa Tysk og Engelsk udsendt nogle mindre, systematiske Skrifter, som nærmest placerer ham som en Slags moderne Højrehegelianer, der med Aarene er blevet forbeholden overfor sin Ungdoms Heroer i Filosofien.

Hensigten med det foreliggende, gennemgaaende yderst vederhæftige og solide Værk, hvori Fremstillingen føres frem til og med Hegel og sluttet med en kort Epilog, hvori bl. a. Kierkegaard omtales, er under en historisk Synsvinkel at behandle Forholdet mellem Spekulation og Aabenbaring. De to Hovedbegreber benyttes af Forfatteren bevidst i en ret vag og rummelig Betydning, der saa præciseres i de enkelte Tilfælde. Forfatteren mener, at dette Forhold, i dets forskellige Udformninger, har været den vigtigste Faktor i de skiftende filosofiske Systemer. I det første Bind behandles den førkristelige Spekulation, i det andet den kristelige, og i det tredie Emancipationen derfra i nyere Tid, indtil Hegel paa sin Vis atter søgte at danne en Syntese. Forfatterens egen Vurdering af Hegel, og dermed implicite af den forudgaaende Udvikling, er efterhaanden meget kritisk, medens han, med Forbehold overfor det positive Modstykke til Hegel, slutter sig til Kierkegaard i visse Henseender: »If we con-

front the alternative whether we shall adhere to Hegel or to Kierkegaard, there cannot be the slightest doubt: as believers we must admit that Hegel miserably failed to understand the essence of faith, and that Kierkegaard's censure was absolutely justified«. (III, 307).

Værket er iøvrigt vokset frem af Forelæsningsrækker, holdt paa Union Theological Seminary i New York, over »The History of Philosophy from the Christian Point of View«, og dette er antagelig den væsentligste Forklaring paa, at Forfatteren i Stedet for udelukkende at behandle Hovedemnet næsten har publiceret en fortløbende Filosofihistorie, hvori mange Spørgsmaal, der kun har en ret perifer Berøring med Hovedemnet, er behandlet ret udførligt. Ligesom bl. a. Nygren og Johannes Hessen – udfra andre Positioner – har givet kritiske Fremstillinger af vigtige Faser af Idéhistorien, saaledes har Richard Kroner med dette store Værk, uanset hvad man kan have at indvende mod denne eller hin Enkelthed eller mod Holdbarheden af Vurderingssynspunktet, givet et meget betydningsfuldt Bidrag til Forstaaelsen af et Hovedspørgsmaal i ældre Filosofihistorie, nemlig Bestemmelsen af Spekulation og Aabenbaring og af deres indbyrdes Forhold.

Niels Thulstrup.

Vestens tenkere fra antikken til våre dager, under redaksjon av Eiliv Skard og A.H. Winsnes, I-III, Oslo 1962 (H. Aschehoug & Co.).

Ved Studiet af Kierkegaard vil det som bekendt meget ofte ikke blot i Almindelighed være ønskeligt, men ligefrem

nødvendigt at have et ret indgaaende Kendskab til hans nærmere og fjernere historiske Baggrund paa Filosofiens Omraade, lige saa vel som det kan være af Betydning at følge de Spor, hans Værk har sat sig i Eftertidens Tænkning.

Større Fremstillinger af Filosofihistorien skrevet med særligt Henblik paa at være Kierkegaard-Studiet til Hjælp findes – endnu – ikke. De nyere, fyldigere Fremstillinger, saavel som de mindre, oftest lærebogsagtige, er af meget forskellig Værdi til dette Formaal. De ogsaa til Dansk oversatte Værker bl. a. af Bertrand Russell og af Arne Næss er her kun til ret ringe Nytte, Alf Ahlbergs og Gunnar Aspelins indbyrdes iøvrigt meget forskellige Værker er her en Del bedre. Det nyligt udkomne norske Størværk, som her kort skal omtales, har dog i flere Henseender Dyder fremfor de nævnte.

Værket er et Samleværk, skrevet af en lang Række ældre og yngre norske Forfattere, under Redaktion af saa kendte og anerkendte Navne som Prof. i antik Aandshistorie ved Universitetet i Oslo Eiliv Skard og Prof. emeritus i Idéhistorie A. H. Winsnes. Som Samleværk har denne norske Præstation Artens almindelige Dyder og Lyder. Specialisterne skriver hver deres Kapitel eller Kapitler, som en Række kortfattede Monografier, gennemgaaende veloplagte og saa almenforstaaelige som de ofte vanskelige Tankegange ifølge Sagens Natur tillader, uden alt for stærke Forenklinger. Dette er Samleværkets Stykke. Paa den anden Side: Sammenhængen og Enhedssynet eller – skarpere udtrykt – den Eensidighed, der kan være Enkeltmandsværkets Originalitet og Fortrin, er mindre fremtrædende.

Værkets Egenart, i Forhold til fx ovennævnte Filosofihistorier, er dets Rummelighed i den Forstand, at ikke blot Fagfilosoffer omtales, men ogsaa Tænkere af andre Typer, Digterfilosoffer, Videnskabsmænd, Teologer, hvis Idéer paaviseligt har været med til at forme den Verden, hvori vi lever idag, som det udtrykkes. Gennem indledende, forbindende og afsluttende Kapitler søges Værkets mange Afsnit sammenknyttede. Hvad Valget af Medarbejdere saa vel som Udvælgelsen af behandlede Tænkere angaar, har det sidste sandsynligvis været vanskeligere at foretage end det første, i hvert Fald saa snart man har bevæget sig bort fra de selvskrevne. De enkelte Kapitler er gennemgaaende ret bredt og letlæseligt skrevne, selv naar det gælder Filosoffer som fx Husserl, Wittgenstein eller Heidegger, der omtales i III. Bind.

Af særlig Interesse, naar man arbejder med Kierkegaard, maa – uden at dermed i Almindelighed nogle Afsnit skal fremhæves paa andres Bekostning – nævnes Kapitlerne om Sokrates (Eiliv Skard), og Platon (Knut Kleve) i Bd. I, af Schleiermacher (Reidar Hauge), Schelling (Ole Koppang) og Hegel (ligeledes Koppang), samt naturligvis af Kierkegaard (Paulus Svendsen) i Bd. II. Til disse for Kierkegaard særligt betydningsfulde Forudsætninger, omtalte i Bd. I og II, vil man paa tilsvarende Maade i Bd. III finde Tænkere, influerede af Kierkegaard, omtalte, saaledes bl. a. Jaspers (Knut Midgaard), Heidegger (Guttorm Fløistad) og den aabenbart uundgaaelige Sartre (Hans Aaraas). Man har derimod – eksempelvis – ikke fundet Plads til Hamann i Bd. II eller Przywara i Bd. III.

Selv om der ikke i et Værk, som er skrevet med Henblik paa en bredere Læserkreds, kan forventes afgørende nye Synspunkter fremført eller detaljerede Drøftelser af omstridte Spørgsmaal i Filosofihistorien, saa savner man dog hist og her et og andet, ligesom ikke alle Tolkninger vil vinde udelt Bifald.

Rent eksempelvis kan det saaledes nævnes, at der i Kapitlet om Sokrates intet paafaldende er hverken i Drøftelsen af Kildespørgsmaalet (Gigons radikale Teori nævnes, men afvises summarisk) eller i Fremstillingen af hans afvisende Holdning baade til Sofisterne og til Naturfilosofferne, for saa vidt heller ikke ved Hævdselen af Sokrates's Personlighed og paastaaede Fromhed som mere original end hans Tanker, der skitseres; men man savner unægtelig i al den megen Alvor et Par Bemærkninger om den sokratiske Ironi. Ligeledes: i Kapitlet om Platon, hvor det 7. Brev fremhæves som en vigtig Kilde, siges det, meget rigtigt, at Platons Filosofi ikke kan sammenfattes i et »dogmatisk« System; men Forfatteren søger dog paa sin Vis at gøre det, for det første af pædagogiske Grunde, for det andet fordi Platon i Aandshistorien har virket i systematiseret Skikkelse. Er dette rigtigt, saa maa jo konsekvent baade den senere Platonisme og den øvrige Inspiration fra Platon have sin Oprindelse i en Misforstaaelse; men herom lader Forfatteren Læseren i Stikken. Vender man sig derfra til Behandlingen af de nyere Tænkere, kan man gøre tilsvarende Iagttagelser. I et iøvrigt i flere Henseender udmærket Kapitel om Schleiermacher hævdes det bl. a., at Spændingen mellem de filosofiske og de religiøse Tankeræk-

ker er det karakteristiske for hele hans Tænkning, baade som den kommer til Udtryk i Ungdomsskrifterne og i Manddomsværkerne; men naar der ikke gives nogen klar og eentydig Definition af, hvad der menes med Udtrykket »Spænding«, saa siger Karakteristikken egentlig grumme lidt. Gaar man til Kapitlet om Hegel, saa er dette nærmere at betegne som Streger til en Karakteristik, hvori Hovedtrykket lægges paa Hegels Historiefilosofi (der jo er en Del af Læren om den objektive, ikke om den absolutte Aand), medens en Fremstilling af Motiv, Metode og System havde været at foretrække. Afsnittet om Kierkegaard endelig indeholder – svarende til de øvrige – først en kortfattet biografisk Skitse, og derpaa en vel afbalanceret Karakteristik af Kierkegaards Tankeverden, hvori baade det litterære, det filosofiske, det teologiske og det kirkekritiske behandles. Mest gøres der ud af Climacus-Skrifterne; men – paa den meget knappe Plads – søges der med ikke ringe Held gjort Ret og Skel mod alle Faser i Forfatterskabet. Skulde man endelig indvende noget, maatte det nærmest blive, at Kierkegaards psykologiske og pædagogiske Underfundighed næppe kommer fuldt til sin Ret i den iøvrigt saa sympatiske Behandling.

I Værkets III Bind findes korte bibliografiske Oplysninger (ved Stein Kringlen) af noget varierende Kvalitet, dertil en Liste over filosofiske Fagudtryk og et Navneregister.

Niels Thulstrup.

Breve fra og til Meir Goldschmidt, udgivne af Morten Borup, I 1843-1852, II 1853-1885, III Kommentar, Ro-

senkilde og Bagger 1963. 334 + 294 + 152 pp.

Goldschmidt hører til de guldalderdigtere der ikke nær er færdigudforsket endnu. Der findes nogle spredte afhandlinger om ham, men kun en enkelt større monografi, Hans Kyrres fra 1919. Dette værk øste værdifuldt stof af en håndskriftsamling i privateje, men denne var senere i en årrække utilgængelig, og situationen er først blevet ændret efter at det Kgl. Bibliotek har købt samlingen. Det kan derfor kun hilses med tilfredshed, at en så trænet og værdsat udgiver som Morten Borup så at sige straks har gjort den til rygrad i en udgave af forfatterens korrespondance, der i lige grad belyser ham selv og en række betydelige samtidige, især danske og nordmænd. Blandt de ældste er H. C. Ørsted, Sibbern og Hauch, den yngste er Jakob Knudsen. I tid spænder brevene over hele Goldschmidts manddom, men falder tættest på tiåret 1843-52, og der er slet ingen fra 1855-56. Familjebreve er holdt helt udenfor, men muligvis tiltænkt særskilt udgivelse senere. Af samlingerne udenfor det Kgl. Bibliotek er de vigtigste Universitetsbiblioteket i Oslo og Bakkehusets håndskriftsamling, der er deponeret på Frederiksberg Kommunebiblioteker (Hovedbiblioteket). — Her beror således de fleste af Goldschmidts breve til P. L. Møller.

Alene den nemme adgang for fremtiden til Goldschmidts og P. L. Møllers brevveksling er betydningsfuld, selv om den ikke bringer nævneværdige ny konkrete oplysninger, allermindst om det kritiske 1846. Det er tonen imellem de to vi lærer bedre at kende. Den er som oftest forceret, men lidt afhængig af

hvem der er den underlegne part. I Corsartiden er det Goldschmidt; han røber indimellem den yngres beundring for den ældre og kan være anstrengt kvik i sine forsøg på at efterligne eller overgå Møllers stil. Hvor skelsættende udenlandsrejsen 1846-47 er i Goldschmidts udvikling, fremgår af korrespondancen i dens helhed, men i forholdet til Møller sker der det, at rollerne byttes om. Goldschmidt har ikke bare udvidet sin horisont og gjort værdifulde bekendtskaber i det fremmede, men har også vundet den personlige ro og sikkerhed han tidligere savnede. Samtidig er Møllers planlagte lynkarriere strandet, og hans kår forringes mere og mere under hans frivillige eksil. Morten Borup finder (indledn. s. 10) tonen i Møllers breve i sjælden grad ubehagelig; jeg vil snarere se den som et slet dulgt udtryk for disharmoni, og jeg mener, at man ved opmærksom granskning af brevene kan finde den psykologiske baggrund både for den Gæa-artikel der udløste Kierkegaards angreb på Corsaren, og for Kierkegaards uvilje mod P. L. Møller.

For Kierkegaardforskningen er samlingens betydning i det hele taget indirekte, ved vidnesbyrdene om Goldschmidts udvikling bort fra Corsarmentaliteten, f. eks. i et brev fra Italien 2/5 1847 til hans gamle lærer K. C. Nielsen, og spørgsmålet om indflydelse fra Kierkegaard på den kvindebevægelse hvis førende navn var Mathilde Fibiger (Clara Raphael). Hendes egne breve til Goldschmidt, som her forelægges første gang, omhandler dels forlagsproblemer, dels hendes personlige syn på et venskab mellem en kvinde og en mand. Da Goldschmidts breve til hende ikke er be-

varet, kan vi kun i ringe mål slutte os til hans opfattelse; der er intet tegn på at han har identificeret hendes standpunkter med Kierkegaards, sådan som han et par år før havde gjort i korrespondancen med Lodovica de Bretteville. Men hun havde rigtignok også besvaret hans insinuation om et »Eller«-standpunkt hos hende med at »det er vist ikke mere Søren Kierkegaardsk end ethvert Menneske væsentlig bliver, der henvises til sig selv« (I s. 258). Afsnittet hører forøvrigt til de mange der var udeladt i Kyrres udgave (M. Goldschmidt og Sibylla, 1917), der nu er overflødiggjort.

Næsten hele bd. II stammer fra tiden efter Kierkegaards død, og bl. a. drøftelser af Goldschmidts Nemesisidé indtager en stor plads. Denne del af korrespondancen er delvis udgivet tidligere, især breve til Otto Borchsenius i dennes *Hjemlige Interiører* (1894), men her i den samlede udgave glider de ind i deres kronologiske rækkefølge, og man ville nødigt undvære det hidtil utrykte lange brev 11/1 1879 om rejsen 1846-47 og dens betydning for Goldschmidts udvikling. Svarende hertil har Borchsenius fået en fyldig omtale i udgavens indledning ligesom Goldschmidts andre hovedforbindelser og er dermed blevet retfærdigere behandlet end Kristian Arentzen, hvis nære kontakt med Goldschmidt i 1860erne og senere ikke fremgår af præsentationen af ham før første meddelte brev, en koncept af Goldschmidt dateret Rom 21/1 1847.

Forelæggelsen af Goldschmidts breve til Arentzen er nok bogens achilleshæl. Ud over de medtagne, der bortset fra den nævnte koncept tilhører årene 1858-64, findes endnu et, en kortere med-

delelse af 17/2 1874 om forestående afrejse til Jylland, hvor Goldschmidt dels minder Arentzen om et lovet besøg, dels motiverer sin og sin søsters udeblivelse fra hans forelæsninger. I kraft af den sidste oplysning, der vidner om orientering også i anden retning end Nemesis, må det undre at brevet er udeladt. Men derudover er det gået galt ved tilrettelæggelsen af Goldschmidts selvbiografiske optegnelser til Arentzen (II s. 100 ff.). For det første skal der s. 101 lin. 23 ikke stå *sin*, men *hin*, altså: dreven af *hin* ideale Trang. Om det er en trykfejl eller en udgiverrettelse, lader sig ikke afgøre, da udgaven ikke bringer tekst-kritiske oplysninger; men *hin* giver fortræffelig mening, idet han vel sigter til omtalen s. 98 af sin nyvundne humane religiøsitet. Ydermere er det ikke én men to selvbiografiske redegørelser, hvad man dunkelt aner ved det uforklarede typografiske tomrum på s. 102 mellem lin. 8 og 9. Hvad der står før dette, er utvivlsomt sendt sammen med det forudgående brev af 22/5 1864; det er skrevet på samme slags linjeret brevpapir, hvor det slutter lidt under midten af 3. side. Men resten, der står på et enkelt lyslilla blad og fylder ca. halvanden side, må være ældre; dels er den sidst anførte udenlandsrejse den i 1859, dels er Goldschmidt her endnu helstatsmand, og i brevet af 22/5 påtaler han at Arentzen ikke har ænset hans ostentative brud med helstatstanken i en artikel 16/2 1861. Det lyslilla papir må altså dateres mellem sommeren 1859 og 16/2 1861; det er snarest fra sommeren 1860, da Arentzen begyndte som dansk-lærer ved Metropolitanskolen; i september 1860 var Goldschmidt i Italien, så der skulle have været tilføjet en rejse til.

Det vil allerede være fremgået at udgaven ikke er udtømmende, men det er der næppe grund til at beklage, for de 463 breve der er, er ikke alle lige spændende. Man kunne imidlertid have ønsket en fortegnelse over de ikke medtagne breve, helst med en ganske kort regeest, idet det er en ærgerlig belastning for kommende forskere at være nødt til at gennemse de forskellige samlinger for at sikre sig mod at overse noget for dem væsentligt. Udeladelser nævnes lejlighedsvis, og i disse tilfælde er der jo et spor at gå efter, men f.eks. brevet til Arentzen 17/2 1874 tilskyndes man ikke af udgaven til at oplede. Når man stilledes overfor nyopdukkende Goldschmidt-breve, ville man så også have kunnet afgøre, om de var udeladte eller udgiveren ubekendte. At det sidste gælder brevet til Sibbern 26/8 1861 (jf. Festskrift til Paul V. Rubow, 1956, s. 230 og 235), fremgår af en oplysning (II s. 47) om at der udover de to aftrykte breve findes to billetter fra Goldschmidt til Sibbern, begge fra 1850, men altså ikke andet.

I forordet fremhæves Goldschmidtlitteraturens forunderlige sparsomhed. Dette er i hovedsagen rigtigt, men der findes dog noget mere end hvad Borup anfører: Kyrres monografi, Læssøe-Müllers artikel i Dansk biografisk Leksikon, og Rubows *Goldschmidt og Kierkegaard*. Foruden spredte afhandlinger skal især nævnes Elias Bredsdorffs lille bog *Corsaren* (1941); det kan bedre undskyldes at den helt omarbejdede og stærkt udvidede ny udgave fra 1962, *Goldschmidt's Corsaren*, ikke har kunnet nå at sætte sig spor; til gengæld vil Bredsdorff måske ad åre i endnu en udgave kunne udnytte en af Borups største

landvindinger: at Laurids Skau var hovedleverandør af slesvigsk stof til Corsaren.

Man forlader brevudgaven med en blanding af beundring og skuffelse, idet man på den ene side er dybt taknemlig for det vældige arbejde der er nedlagt i den, men på den anden side kunne have ønsket sig »endnu et blette nøk«: dels nødtørftige tekstkritiske anmærkninger, hvor overleveringen frembyder vanskeligheder, dels at der i den iøvrigt grundige kommentar var henvist noget mere til den spredte faglitteratur, også om samtidige i vekselvirkning med Goldschmidt, f.eks. Rubows afhandling om Arentzen i *Oehlsenschlägers Arvtagere* og Svend Erik Stybes disputats om Frederik Dreier. Men selvfølgelig er taknemligheden størst, for året 1963 har bragt os et mere nuanceret billede af mennesket og skribenten Goldschmidt, hans udvikling og stemninger.

Helge Toldberg †

Robert Heiss: *Die grossen Dialektiker des 19. Jahrhunderts, Hegel, Kierkegaard, Marx*. (Köln 1963, 437 pp.), Kiepenheuer & Witsch).

Robert Heiss, der i 1959 udsendte en mindre Bog, »Wesen und Formen der Dialektik«, en Slags Fortsættelse af en tidligere Undersøgelse over »Logik des Widerspruchs«, vil i den foreliggende Bog analysere de tre forskellige Former af saakaldt dialektisk Logik, som Hegel, Kierkegaard og Marx udviklede.

Forfatteren vil i saa vid Udstrækning som muligt lade Kilderne selv komme til Orde, og han inddrager kun ret sparsomt den sekundære Litteratur. Hegel citeres efter Jubiläumsausgabe, medens

Kierkegaard ofte citeres efter Haeckers bekendte Udvalg af Journalerne og Schrempfs Oversættelser, hvortil – som de vigtigste – kommer Hirsch's Oversættelse af »Philosophiske Smuler« og Junghans's af »Efterskrift«.

Ejendommeligt nok optages ret store Partier af Bogen af biografiske Oplysninger, ikke sjældent ledsagede af sentimentale Betragtninger over de arme Filsoffers triste Liv og Levned, medens de Begrebsanalyser, der findes, og som man venter i et saadant Værk, langtfra er tilfredsstillende. I Stedet træder unancerede Oversigter over de tre Tænkeres Forfatterskaber, flygtige Referater af enkelte Værker. Naar der endelig kommer et Forsøg paa en sammenfattende Karakteristik, saa er det fx saaledes om Kierkegaard (p. 272): »Kierkegaard ist kein systematischer Denker, wenn man es milde ausdrücken will. Er hasst alle Systematik und die Systematiker; sein Scharfsinn endet dort, wo es um Zusammenhänge und Verbindungen geht. Sein Denken ist in einem tieferen Sinne sprunghaft, es geht von einer Denkgestalt und Denkvision zur andern. Daher ist ihm jeder lehrhafte Aufbau, jede Art von systematischer Begründung oder Ableitung tief zuwider«. Det hedder videre – om Climacus-Skrifterne – at »die Themen scheinen fast zusammenhanglos nebeneinander zu stehen, ohne dass man einen systematischen Duktus erkennt«. Nogen Dokumentation for Rigtigheden af disse Paastande findes ikke i Bogen, og, naar man endelig kommer til Kapitlet om Kierkegaards Dialektik (p. 292 ff.), træder Mangelen af en grundig Forstaaelse af den kierkegaardske Antropologi endnu grellere i Øjnene end i de foregaaende

Kapitler, saaledes at Forfatterens kritiske Bemærkninger bliver irrelevante, ja genstandsløse. *N.Th.*

Johann Georg Hamanns Hauptschriften erklært, Bd. 5: *Mysterienschriften, erklært von Evert Jansen Schoonhoven und Martin Seils.* (Verlagshaus Gerd Mohn, Gütersloh, 1962, 374 pp.).

Det foreliggende Bind indeholder 4 Skrifter af Hamann, skrevet i Aarene 1775-79. De tre af dem, nemlig »Hierophantische Briefe«, »Versuch einer Sibylle über die Ehe« og »Konxompax«, hører nær sammen. Det sidste Skrift i Bindet, »Schürze von Feigenblättern«, som Hamann arbejdede paa i 1777 og i 1779, er ufuldendt og blev ikke trykt i Hamanns Levetid. Udgiverens Opgave har ved dette ikke blot været at indlede, kommentere og tolke de yderst vanskelige Tekster, men tillige at tilvejebringe en paalidelig Tekst.

I de tre førstnævnte Skrifter fortsatte Hamann sin Kamp mod Samtidens, Oplysningstidens, traditionelle Meninger og satte overfor dem sin særprægede, knudret og gaadefuldt udtrykte, af de bibelske Skrifter inspirerede Historieopfattelse, medens han i det sidstnævnte søgte at give Udtryk for sin Antropologi.

Udgiverarbejdet er, som ved de foregaaende Bind, yderst omhyggeligt, og ingen Møje er skyet for at tyde Hamanns bevidst enigmatiske Skrifter.

N.Th.

Fra Japan er kommet adskillige Tidsskriftafhandlinger og Bøger om Kierkegaard i 1963, saaledes er et Hefte (Nr. 360, Maj 1963) af Tidsskriftet »Riso«

(»Ideal«) helt viet Kierkegaard, ligesom bl. a. Tidsskrifterne »Filosofi« og »Journal of Osaka University of Foreign Studies« indeholder flere Bidrag, bl. a. af Masaru Otani, der – foruden sin tidligere omtalte kommenterede Oversættelse fra Dansk af »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift« – paa Forlaget Sobunsha har udsendt et større Værk (403 pp.) om »Sandhedens og Virkelighedens Begreber hos Kierkegaard«.

*

Ernani Reichmann har – paa sit eget Forlag i Curitiba (Parana, Brasilien) – udsendt et større Værk »Intermezzo Lirico-Filosofico«, med Undertitlen »Kierkegardiana« (440 pp.), indeholdende Kapitlerne »Unidade e Dispersão de Kierkegaard«, »No centenário de Kierkegaard«, »A desumanização de Kierkegaard«, »Esbôço biográfico de Kierkegaard«, »Kierkegaard e o Brasil«, »Kierkegaard em Copenhague« og »Kierkegaard e a parabiografia«.

*

I Udenrigsministeriets Tidsskrift, der udkommer paa Engelsk, Tysk, Fransk og Spansk, fremkom i Maj-Heftet 1963 Artikler om Kierkegaard af Peter P. Rohde og F. J. Billeskov Jansen.

*

»The American Book Collector« (Jan. 1963) indeholder en Række Anmeldelser (af Robert L. Perkins) af nyere Kierkegaard-Litteratur.

*

I Dagene 7. Marts–7. April 1963 var i Danmarks Hus i Paris en større Kierkegaard-Udstilling, arrangeret af et Ud-

valg nedsat under Statsministeriet. Denne Udstilling blev delvis genopstillet 24. April–19. Maj i Københavns Bymuseum og i Stockholm i Januar 1964.

*

Søndag d. 5. Maj 1963 afholdtes i Christiansborg Slotskirke en Mindegudstjeneste for Søren Kierkegaard ved Professor, Dr. theol. N. H. Søe og Pastor Villads Christensen. Mandag d. 6. Maj holdtes en Forelæsning om Kierkegaard i Københavns Universitets Festsal af Professor, Dr. phil. Paulus Svendsen, Oslo. I Gyldendals Ejendom afsløredes en Mindeplade.

*

Paulus Svendsen omtaler bl. a. ogsaa Kierkegaard i »Der Ausklang der Romantik im Norden« (»Spätzeiten und Spätzeitlichkeit«, Bern 1962, 73-85).

*

I »Schweizer Monatshefte« (Maj 1963) findes Artikler om Kierkegaard af Emmanuel Levinas, Enzo Pazi, Liselotte Richter, Jean Wahl og Jean Starobinski (pp. 169-217).

*

»Les études philosophiques (No. 3, 1963, Paris, P. U. F.) indeholder, foruden E.-M. Jacquet-Tisseaus Oversættelse »La Crise et une Crise dans la vie d'une actrice« (første Gang paa Fransk), Bidrag af Pierre Mesnard, Pierre-Henri Tisseau, Jean Brun og Georges Lapassade om Kierkegaard.

*

Paa »Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg« har der i Maj

1963 været afholdt en omfattende Kierkegaard-Mindeudstilling, til hvilken der findes et fyldigt Katalog (ved Th. og M. Lang og B. Culmsee).

*

G. Malantschuks »Indførelse i Søren Kierkegaards Forfatterskab« er under Titlen »Kierkegaard's Way to The Truth« udkommet i engelsk Oversættelse ved Mary Michelsen (Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1963). Sidst i Bogen findes ligeledes Oversættelser af de to Afhandlinger »Frihedens Dialektik hos S. K.« og »Problemer omkring Selvet og Udødeligheden i S. K.s Forfatterskab«. Howard V. Hong har skrevet et kort Forord til Bogen.

*

Cornelio Fabro har i Værket »L'existence de Dieu« (Casterman, Tournai, 1961, 37-47) publiceret Afhandlingen »L'existence de Dieu dans l'oeuvre de Kierkegaard«.

*

Alessandro Cortese har i »Rivista di filosofia neo-scolastica« (fasc. 1, 1963, 98-108), i en Recension af Dr. Himmelstrups Kierkegaard-Bibliografi, givet værdifulde Supplementer dertil.

*

Jørgen K. Bukdahl har i Dansk teologisk Tidsskrift, 1963, 96-124, publiceret en Afhandling om »'Indrømmelsen', dens Plads i Søren Kierkegaards Kristendomsforstaaelse og Vækkelsesaktion«.

*

Theodor W. Adorno's bekendte Værk fra 1933 »Kierkegaard. Konstruktion

des Ästhetischen« er genudgivet (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M., 1962) med et Tillæg om »Kierkegaards Lehre von der Liebe«.

*

Hans Radermacher har, i duplikeret Skikkelse, udsendt sin Inaugural-Dissertation (Köln) »Kierkegaards Hegelverständnis« (219 pp.).

*

»Das Tagebuch des Verführers« og »Die ästhetische Gültigkeit der Ehe« er udkommet paa Jakob Hegner Verlag (Köln und Olten) som Separatudgaver af Oversættelsen af de Samlede Værker.

*

»Indøvelse i Christendom« er som Bd. I i en planlagt Udgave paa Spansk af »Obras y papeles de Kierkegaard« udkommet med Titlen »Ejercitacion del Christianismo« i Demetrio G. Rivero's Oversættelse, Madrid 1961 (Ediciones Guadarrama, S.L., Lope de Rueda, 13, Madrid).

*

»Forførerens Dagbog« er i Uddrag og Oversættelse ved Shin Tamari udkommet paa Hebraisk (Eked Publishing House, Tel-Aviv, 1961).

*

I Serien »Dortmunder Vorträge« (Heft 64) har Universitetsadjunkt, Dr. G. Malantschuk publiceret »Søren Kierkegaard und seine Bedeutung als Denker« (Dortmund, 1963, 15 pp.).

*

»Om min Forfatter-Virksomhed« og »Synspunktet for min Forfatter-Virk-

somhed« er udgivet med Indledning og Noter af Dr. Malantschuk (Hans Reitzel, 1963, 147 pp.).

*

Som Tillægsbind til den nye, samlede Udgave af Kierkegaards Værker (Gyldendal) er udgivet Peter P. Rohdes populære Oversigt fra 1956 »S.K., Et Geni i en Købstad« (1962, 60 pp.).

*

Kierkegaards »Frygt og Bæven«, med Indledning og Noter ved N.Th., er 1963 udkommet i 2. Udgave (Gyldendals Uglebøger).

*

Under Titlen »Der Pfahl im Fleisch« har Dr.theol. Anna Paulsen udgivet et mindre Udvalg af Kierkegaards opbyggelige Taler i ny Oversættelse med Indledning og Noter (Furche Verlag, Hamburg, 1962, 114 pp.).

*

I et Særhefte af »Philosophische Rundschau« (Dec. 1962) har Dr. Helmut Fahrenbach (Tübingen) publiceret »Die gegenwärtige Kierkegaard-Auslegung in der deutschsprachigen Literatur von 1948 bis 1962« (82 pp.), indeholdende en – meget kritisk – Gennemgang af Walter Lowries, Søren Holms, Helmut Schaals, Michael Theunissens, Anna Paulsens, Hermann Diems, Emanuel Hirsch's, Walter Nigg's, Karl Jaspers's, Walter Schulz's, Johs. Sløks, Wolfgang Struve's, Udo Johansens, Max Bense's, Wilhelm Anz's, Anton Mirko Koktaneks, Walter Rehm's, Edo Pivcevic's, Leo Schestov's, Jakob Hommes's,

K. E. Løgstrups, Henning Schröer's, Hayo Gerdes's, J. Sperna Weiland's og Michael Wychogrods forskellige Arbejder.

*

Under Titlen »Schellings Seinslehre und Kierkegaard« har A.M.Koktanek publiceret G.M.Mittermairs og Kierkegaards Referater fra Schellings Berliner-Forelæsninger (S.K.s i en meget omhyggelig Oversættelse ved Eva Schlecht-Nordentoft) og givet en omfattende Indledning, der beklageligvis ikke er meget mere klar end Schelling selv.

*

Søren Kierkegaard Society in Japan (Osaka), hvis Præsident er Professor, Dr. Masaru Otani, og hvis Sekretær er Lektor Atsushi Hashimoto (Philosophical Laboratory at the Osaka University of Foreign Studies, Uehommachi, Hatchome, Tennojiku, Osaka, Japan) har udsendt 1. Bind af sin nye Publikation »Kierkegaard-Studiet« (International Edition), Osaka 1964, indeholdende Afhandlinger af Arild Christensen, Hermann Diem, Cornelio Fabro, Atsushi Hashimoto, Genichiro Ito, F. J. Billeskov Jansen, Kohei Nakamura, Masaru Otani, Liselotte Richter, Kazuyoshi Sasaki, N.H.Søe, Niels Thulstrup og Namio Yuasa. Afhandlingerne er offentliggjort paa Dansk, Tysk, Engelsk og Fransk.

*

Læge Carl Jørgensen har paabegyndt Udgivelsen af en omfattende Kierkegaard-Biografi, planlagt til 5 Bind à ca. 160 Sider (Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck). Værket i dets Helhed vil blive

udførligt recenseret i et kommende Bind af »Kierkegaardiana«.

*

August Vetter, hvis Kierkegaard-Tolkning »Frömmigkeit als Leidenschaft« ved sin Fremkomst i 1928 ikke med Urette blev betegnet som den (dengang) bedste psykologiske Tydning, har genudgivet sit Værk i en let forkortet og bearbejdet Skikkelse (Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1963, 275 pp.).

*

I Tidsskriftet »Tro och Liv« (Nr. 2 1963) har Henry Atterling givet en kort Oversigt over Kierkegaards Liv og Skæbne (p. 56-65).

*

I Dagene 21.-23. April 1964 arrangerede UNESCO i Paris et internationalt Kierkegaard-Kollokvium under Ledelse af Jean Wahl. Fra dansk Side deltog efter Invitation Prof., Dr. F. J. Bille-skov Jansen, Universitetsadjunkt, cand. theol. M. M. Thulstrup og Selskabets Sekretær. Foredragene og Diskussionsindlæggen vil senere blive publicerede.

Paa Generalforsamlingen den 30. Januar 1964 blev Dr. phil. H. M. Jung-hans indvalgt i Bestyrelsen i Stedet for cand. mag. Arild Christensen, der ikke ønskede sig genvalgt.

*

Arild Christensen har udgivet – i udvidet Skikkelse – sit Foredrag i Søren Kierkegaard Selskabet den 5. Maj 1961 »Kierkegaard og Naturen« (Kbh. 1964, 90 pp., ill., Graabrødre Torvs Antikvariat V. Severin Petersen). Arbejdet vil blive recenseret i et kommende Bind af »Kierkegaardiana«.

*

»Søren Kierkegaards Dagbøger IV 1851-55, udvalgt og kommenteret af Peter P. Rohde« (Kbh. 1964, 234 pp., Thaning & Appel) er udkommet, hvormed Arbejdet er afsluttet.

*

M. Mikulová Thulstrup har publiceret sit Foredrag i Søren Kierkegaard Selskabet Efteraaret 1963 »Søren Kierkegaards Martyrbegreb« i Dansk Teologisk Tidsskrift (1964, p. 100 ff.).